

लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरण – समस्या र समाधान

– कृष्णप्रसाद चालिसे

सार – वर्तमान विश्वमा अल्पसङ्ख्यक भाषाको लोप हुने क्रम अति तीव्र छ र यस क्रमले निरन्तरता पाएमा अर्को शताब्दीका सुरुसम्म प्रायः सबै अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू लोप भइसक्ने छन् भन्ने अनुमान छ। ऐतिहासिक बिरासत, ज्ञानका भण्डार र पहिचानको संवाहकका रूपमा भाषाहरू महत्त्वपूर्ण छन् र तिनीहरूको संरक्षण हुनु अति नै आवश्यक छ। भाषिक अभिलेखीकरण भाषिक सबलीकरणका लागि पहिलो कदम हो जसले भाषाको अध्ययन र सबलीकरणका लागि आधार तयार गर्दछ। लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरण तुलनात्मक रूपमा बढी चुनौतीपूर्ण हुन्छ किनभने यस्ता भाषाहरूमा वक्ताहरूको सङ्ख्या निकै कम हुन्छ र उनीहरूमध्ये धेरैमा भाषिक क्षमताको हास भएको हुन्छ। त्यसै गरी भाषाका मौलिक शब्द र संरचनाहरू पनि लोप भइसकेका हुन सक्छन्। भाषाको प्रयोग निकै कम भाषा प्रयोगका क्षेत्रमा हुने भएकाले प्राकृतिक रूपमा विविधतायुक्त र सन्तुलित पाठसङ्ग्रहको निर्माण गर्न सकिँदैन। यसका लागि विभिन्न कृत्रिम उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ। यसले गर्दा अनुसन्धानकर्तामा बढी सैद्धान्तिक र प्राविधिक ज्ञानको आवश्यकता हुन्छ। यसबाहेक आर्थिक, सामाजिक र भौतिक पक्षहरूको पनि भाषिक अभिलेखीकरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।

बीज शब्द – पाठसङ्ग्रह, पुस्तान्तरण, भाषिक अपसरण, भाषाप्रयोगका क्षेत्र, भाषिक क्षमता, पाठ सङ्कलन।

१. परिचय

लुइस^१ अनुसार हाल विश्वमा लगभग ६९०० भाषाहरू बोलिन्छन्। अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको हालको भाषिक अपसरणको अवस्थालाई हेरेर क्रिस्टल^२ र ह्यारिसन^३ले तिनीहरूमध्ये ९०% भाषाहरू सन् २१०० सम्म लोप भइसक्ने छन् भन्ने अनुमान गरेका छन्। यसरी हेर्दा वर्तमान विश्वमा अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको अस्तित्व कहालीलाग्दो अवस्थामा देखिन्छ।

हरेक भाषाले लामो इतिहास बोकेको हुन्छ, त्यस कारण हरेक भाषा त्यस भाषिक समुदायको एउटा जीवन्त इतिहास हो, ऐतिहासिक बिरासत हो। हजारौं वर्ष लगाएर त्यस समुदायले आर्जन गरेको ज्ञान र सिप त्यसमा रहेको हुन्छ जुन वर्तमान विश्वलाई महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ। अर्को कुरो त्यस समुदायले यस जीवन र जगत्लाई कसरी बुझेको छ भन्ने कुरा उनीहरूको भाषाबाट बुझ्न सकिन्छ। त्यस कारण भनिन्छ 'एउटा भाषा लोप हुनु भनेको एउटा संसार हराउनु हो।' जसरी जीवको लोप हुँदा प्राकृतिक पारिस्थितिकीमा नकारात्मक असर पर्छ, त्यसै गरी भाषाको लोप हुँदा सामाजिक पारिस्थितिकीमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ। तसर्थ भाषाहरू अर्थपूर्ण छन् र यिनीहरूलाई लोप हुनबाट जोगाउनु पर्छ, यिनीहरूको सशक्तीकरण हुन आवश्यक छ। भाषाका वक्ताको सङ्ख्या बढाउँदै जानु र भाषाको अन्तर्पुस्ता हस्तान्तरणलाई पुनः जीवन दिनु नै भाषा सशक्तीकरणको एउटा मात्र उपाय हो।

भाषा सशक्तीकरणको पहिलो चरण भनेको भाषिक अभिलेखीकरण र विश्लेषण नै हो किनभने यसले त्यस भाषाको अध्ययन र सबलीकरणका लागि आधार तयार गर्दछ। हिमलम्यान (२००६)^४ अनुसार कुनै भाषाको दीर्घकालीन तथा बहुउपयोगी अभिलेख राख्नु नै भाषिक अभिलेखीकरण हो। भाषिक अभिलेखीकरणमा भाषा प्रयोगका घटनाहरूलाई प्रथमिक सामग्रीका रूपमा (ध्वनि वा दृश्य) रेकर्ड गरिन्छ र त्यस सामग्रीलाई विभिन्न तहमा आवश्यक पर्ने थप जानकारी सहित विश्लेषण गरिन्छ। यसरी रेकर्ड गर्दा प्राकृतिक रूपमा हामीले भाषा प्रयोग गर्ने यथासम्भव बढी भाषा प्रयोगका क्षेत्रहरू, भाषाका विधाहरू र भाषिक क्रियाकलापहरूलाई प्राकृतिक प्रयोगसँग समानुपातिक हुने गरी समावेश गरिन्छ। यसरी तयार पारिएको भाषिक सामग्रीलाई पाठसङ्ग्रह भनिन्छ र यसलाई अभिलेखालयमा सुरक्षित राखिन्छ। यसलाई भाषाका कुनै पनि किसिमको अध्ययन गर्नका लागि प्राथमिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने भएकाले यो बहुउपयोगी हुन्छ र पुस्तौं पुस्तासम्म पनि यसको प्रयोग गर्न सकिने

१ M Paul Luis (Ed), 2009, **Ethnologue: Languages of the World**, 16th Edition, Dallas, Texas, SIL International

२ David Crystal, 2000, **Language Death**, Cambridge, Cambridge University Press

३ David K Harrison, 2007, **When Languages Die : The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge**, Oxford, Oxford University Press

४ निकोलस पी हिमलम्यान, सन् २००६, 'ल्याङ्ग्वेज डकुमेन्टेसन : वाट इज इट गुड फर?', निकोलस पी हिमलम्यान, जोस्ट जिपर्ट र उल्लिके मोब्जल् (सम्पा), एसेन्सियल्स् अन्ड ल्याङ्ग्वेज डकुमेन्टेसन, बर्लिन, म्युटन् डि ग्राइटर

भएकाले यो दीर्घकालीन हुन्छ।

सन् २००७ देखि २०११ सम्म लन्डन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्कुल अफ् अरियन्टल एन्ड अफ्रिकान स्टडिजको लोपोन्मुख भाषा अभिलेखीकरण कार्यक्रमको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालयले नेपालमा बोलिने (एउटा लुप्तप्रायः भाषा) बराम भाषाको अभिलेखीकरण परियोजना सञ्चालन गरेको थियो र सो परियोजनामा मैले वरिष्ठ अनुसन्धाताका रूपमा काम गरेको थिएँ। सो अवधिमा लोपोन्मुख भाषाको अभिलेखीकरणका विविध विधाहरूमा सक्रिय रूपमा काम गर्ने र अनुभव प्राप्त गर्ने अवसर प्राप्त भयो।

यस लेखमा लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरणमा आइपर्ने समस्या र तिनका समाधानबारे छलफल गर्ने प्रयास गरेको छु। बराम नेपालको गोर्खा जिल्लामा बराम समुदायले बोल्ने भोटबर्मेली परिवारको लुप्तप्रायः भाषा हो। अहिले यसका १०-२० जना वक्ताहरू मात्र छन् जो सबै उमेरले नेटो काटिसकेका जेष्ठ नागरिकहरू हुन्। भाषा लोप हुने विभिन्न चरणहरू हुन्छन् जसमध्ये 'लोपप्रायः' चरण भाषाको लोप हुनु भन्दाको अघिल्लो चरण हो। यस चरणमा त्यो भाषा बोल्ने केही जेष्ठ नागरिकहरू मात्र बाँकी रहेका हुन्छन् र उनीहरूको मृत्यु पछि त्यो भाषा लोप हुन्छ।

लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरण भनेको एउटा चुनौतीपूर्ण काम र अमूल्य अवसर पनि हो। यो बालुवा चालेर सुन निकाल्ने काम जस्तै हो जसमा धेरै मिहिनेतपछि थोरै मात्र प्राप्ति हुन्छ तर जे प्राप्ति हुन्छ त्यो निकै मूल्यवान् हुन्छ।^५ जेष्ठ नागरिकहरूसँग उनीहरूका भाषाबारे काम गर्दा हामीलाई उनीहरूको भाषाबारे मात्र ज्ञान प्राप्त हुँदैन तर उनीहरूको संस्कृति र जीवनका भोगाइसम्बन्धी अथाह ज्ञान भण्डारबारे पनि जानकारी हुन्छ।

२. भाषा कसरी लोपोन्मुख हुन्छ ?

यो सत्य हो कि भाषिक समुदायले आफ्नो भाषा बोल्न छाड्दै गए पछि भाषा लोपोन्मुख हुन्छ। तर उनीहरूले किन त्यो भाषा बोल्न छाडे भन्ने अर्को बहसको विषय हो। कुनै भाषा त्यति बेला मरेको वा लोप भएको भनिन्छ जति बेला त्यो भाषा बोल्ने अन्तिम वक्ताको मृत्यु हुन्छ। कुनै प्राकृतिक वा राजनैतिक विपत्तिका कारण बाहेक कुनै भाषा एकैचोटि लोप हुँदैन, यसको लामो शृङ्खला हुन्छ। सुरुमा त्यस भाषिक समुदायका केही सदस्यहरूले त्यो भाषा बोल्न छाड्छन् र क्रमशः त्यो प्रक्रिया बढ्दै जान्छ जसको फलस्वरूप उनीहरूका सन्तानले त्यो भाषा बोल्न छाड्छन्। यसरी भाषाको पुस्तान्तरण घट्टै जान्छ अनि यस क्रममा भाषा बोल्ने पुस्ता मर्दै जान्छन् र नयाँ पुस्ताले आफ्नो पुर्ख्यौली भाषा बोल्दैनन्।

५ कृष्ण प्रसाद चालिसे, सन् २०११, 'लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरण र सशक्तीकरण', २६ औँ विस्कन्सिन विश्वविद्यालय, मिल्वाकीको भाषावैज्ञानिक सिम्पोजियममा प्रस्तुत गरिएको कार्यपत्र

क्रमशः त्यस भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या घट्दै जान्छ र अन्त्यमा त्यस भाषाका सबै वक्ताहरूको मृत्युपछि त्यो भाषा मरेको वा लोप भएको भनिन्छ।

भाषा लोप हुनुको प्रमुख कारण नै द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताको अवस्था हो। जब दुईवटा भाषा सम्पर्कमा आउँछन्, उनीहरूले एकअर्कालाई विस्थापित गर्न खोज्दछन्। हरेक भाषा आफैमा संरचनात्मक र प्रयोगात्मक रूपमा राजनैतिक प्रकृतिको हुन्छ। यसको संरचनालाई हामीले राज्यको संरचनासँग तुलना गर्न सक्छौं जसमा हरेक माथिल्लो एकाइले तल्लो एकाइलाई र एकै तहका एकाइहरूका बिचमा पनि कुनै न कुनै किसिमको नियन्त्रण र नियमन रहेको हुन्छ। त्यस्तै भाषाको प्रयोग गर्ने बेलामा पनि हरेक वक्ताले श्रोतालाई आफ्नो प्रभावमा राख्न, आफूलाई ठिक देखाउन वा आफ्नो कुनै लक्ष्य पुरा गर्ने ध्येय राखेको हुन्छ। बिना प्रयोजनमा हामीले कसैसँग पनि कुराकानी गर्दैनौं र हरेक कुराकानीमा हामीले आफूलाई स्थापित गर्ने प्रयास गरेका हुन्छौं, आफ्नो पक्षको पृष्ठपोषण नै गरिरहेका हुन्छौं। यसरी भाषा आफैमा राजनैतिक प्रकृतिको हुने भएकाले हरेक भाषाले अर्कोलाई विस्थापित गरी आफू स्थापित हुन खोज्छ।

भाषा लोप हुने प्रक्रियामा भाषिक समुदायको पनि उत्तिकै भूमिका रहन्छ। सामान्यतया मानिस शक्तिको पुजारी हो र आफूले शक्ति आर्जन गर्न शक्तिको पछाडि दौडिरहन्छ। यसै कारण पनि शक्तिशाली भाषाप्रति मानिसहरू आकर्षित हुन्छन् र शक्तिशाली भाषाको प्रयोगमा इज्जत र प्रतिष्ठाको अनुभूति गर्छन्। साथै शक्तिशाली भाषाका प्रयोगले मानिसलाई व्यक्तिगत र आर्थिक विकासका नयाँ अवसरहरूको सृजना पनि गरिदिन्छ। यसकारण उनीहरू परम्परागत भाषाको साटो शक्तिशाली भाषाको प्रयोग गरी समुदायमा आफूलाई अरुभन्दा पृथक र इज्जतदार देखाउन खोज्छन्। यो पनि भाषिक अपसरणको एउटा प्रमुख कारण हो।

यसबाहेक भाषिक अपसरणको अर्को महत्त्वपूर्ण कारण के छ भने भाषाको उत्पत्ति सञ्चारको माध्यमका रूपमा भएको हो। आफ्नो समूहभित्रका सदस्यसँग सञ्चार स्थापित गर्न र समूहलाई सञ्चालन गर्ने प्रयोजनका लागि विभिन्न समूहहरूले जन्मजात प्राप्त भाषिक क्षमताको (linguistic capacity) प्रयोग गरी आफ्ना आफ्ना भाषाको निर्माण गरे र ती भाषाहरू आ-आफ्ना समूहमा विकसित हुँदै गए। पछि गएर ती भाषाहरू ती समूहको पहिचानका रूपमा स्थापित भए। यसरी हेर्दा आधारभूत रूपमा भाषा साधन हो र आम मानिसले भाषालाई साधनका रूपमा बुझेका हुन्छन् र प्रयोग गरिरहेका हुन्छन्। साधनका रूपमा हेर्दा हामीले जहिले पनि छरितो, सजिलो र बहुउपयोगी साधनको खोजी गरिरहेका हुन्छौं। हामी टाइपराइटर छाडेर कम्प्युटरतिर लाग्यौं, पुरानो टेलिफोन छाडेर स्मार्ट फोनतिर लाग्यौं र हरेक कुराको छनोटमा हामीले यही पद्धतिको अनुसरण गरिरहेका छौं र भाषाको छनोटमा पनि त्यही गर्छौं। तर हामीले भाषालाई अन्य प्रयोगका साधनकै रूपमा बुझ्दछौं भने त्यो हाम्रो बुझाइमा रहेको कमजोरी हो।

३. लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरणका चुनौतीहरू

भाषा आफैमा व्यक्तिगत, सामाजिक र राजनैतिक विषय भएकाले यसको अभिलेखीकरणमा आइपर्ने चुनौतीहरू यही प्रकृतिका हुन्छन्। यसबाहेक यसमा प्राविधिक चुनौतीहरू पनि प्रशस्त हुन्छन्। लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरण अझै बढी चुनौतीपूर्ण हुन्छ किनभने यसको प्रयोग सीमित हुन्छ र यसका वक्ता सीमित हुन्छन्। सीमित प्रयोग र वक्ताबाट भाषाका विविध पक्षहरू समेटेर अभिलेखीकरण गर्नु भनेको निकै चुनौतीपूर्ण काम हो। मेरो आफ्नो अनुभवमा लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरणका चुनौतीहरूलाई मूलतः प्राविधिक, आर्थिक, राजनैतिक र भौतिक गरी चार भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

३.१. प्राविधिक चुनौतीहरू

३.१.१. प्राविधिक ज्ञान र सिप

भाषिक अभिलेखीकरण एउटा प्राविधिक विषय भएको हुनाले यसमा भाषावैज्ञानिक ज्ञानबाहेक प्राविधिक ज्ञान र सिपको पनि उत्तिकै आवश्यकता पर्छ। यसमा ध्वनि र दृश्यको रेकर्ड गर्ने उपकरणहरूको प्रयोग गर्न जान्नु र रेकर्ड गरेका सामग्रीको गुणस्तरबारे पनि ज्ञान हुन आवश्यक हुन्छ। यसबाहेक विभिन्न कम्प्युटर सफ्टवेयरहरूको प्रयोग गरी रेकर्ड गरिएको सामग्रीको सम्पादन गर्ने, व्यवस्थापन गर्ने, विश्लेषण गर्ने र त्यसको संरक्षण गर्ने ज्ञान र सिपको आवश्यकता पर्छ। यी सबै प्राविधिक ज्ञान र सिप एकैजनामा हुनु गाह्रो कुरो हो, त्यसैले भाषा अभिलेखीकरणको काम अध्ययन अनुसन्धानमा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूले सानो समूह निर्माण गरी सजिलोसँग सम्पन्न गर्न सक्छन्।

आफ्नो व्यक्तिगत अध्ययन र भाषा अभिलेखीकरणसम्बन्धी तालिमहरूमा सहभागी भएर यी प्राविधिक ज्ञान हासिल गर्न सकिन्छ। बराम अभिलेखीकरणमा सन् २००७ मा लन्डनमा भएको इएलडिपी ग्रान्टी प्रशिक्षण (ELDP Grantee Training) र सन् २००८ मा सान्ता बारबारा, क्यालिफोर्नियामा भएको इन्फिल्ड (Infield) तालिम निकै लाभदायक भएको थियो। विज्ञता हासिल गरेर काम सुरु गर्नु भन्दा पनि काम गरेर विज्ञता हासिल गर्नु नै उपयुक्त तरिका हुन सक्छ किनभने मैले धेरै कुराहरू तालिमबाट भन्दा पनि काम गरेर सिक्न पाएँ।

३.१.२ उपकरण

भाषिक अभिलेखीकरणका लागि आवश्यक उपकरणहरू उच्च गुणस्तरका हुन आवश्यक हुन्छ किनभने अभिलेखीकरणबाट प्राप्त सामग्रीहरू धेरै लामो समयसम्मका लागि अभिलेखालयमा सुरक्षित राख्नुपर्छ। कम गुणस्तरका डिजिटल सामग्रीहरू छिट्टै बिग्रने र एउटा फर्माटबाट अर्को फर्माटमा

परिवर्तन गर्न नमिल्ने हुन्छन्। स्थानीय बजारमा उच्च गुणस्तरका उपकरणहरू उपलब्ध हुँदैनन्। काठमाडौँमा किनेका माइक्रोफोन, (CCM MS 9086 Electret Condenser) फोटो खिच्ने डिजिटल क्यामेरा र कम्प्युटरले मात्र राम्रोसँग काम गर्‍यो तर माइक्रोफोन (Aory Melody AR-321 Super Unidirectional Electret Condenser) ले कामै गरेन र भिडियो क्यामेरा (3 CC D NVGS230 Renarowk) लाई दश पटक जति मर्मत गर्दा त्यसको मूल्यभन्दा बढी मर्मत खर्च लाग्यो र पनि कामलाग्ने हुन सकेन जसले गर्दा हामीले थोरै मात्र भिडियो सामग्रीको विश्लेषण गर्न सक्यौँ। हामीले तयार पारेका ३२:००:०५ घण्टाको पाठ सङ्ग्रहमा ९०% भन्दा बढी अडियो सामग्री छन् जुन क्यलिफोर्नियाबाट किनेर ल्याएको रेकर्डरले रेकर्ड गरिएको हो। त्यसै गरी हामीलाई लोडसेडिङ्गले पनि निकै सतायो। त्यतिखेर नेपालमा १८ घण्टा सम्मको लोडसेडिङ्ग थियो र बजेटको ठुलै हिस्सा इन्भर्टर र ब्याट्रीमा खर्च गर्नु परेको थियो।

३.१.३ सामग्री सङ्कलन

कुनै पनि भाषाको अभिलेखीकरणका लागि सामग्री सङ्कलन गर्दा त्यस भाषाका सम्भावित भाषाप्रयोगका क्षेत्रहरू (communicative events) को सूची तयार पार्नु पर्ने हुन्छ जसका आधारमा सन्तुलित रूपमा यथासम्भव तिनीहरूलाई विभिन्न सत्र (session) का रूपमा रेकर्ड गर्दै जानुपर्छ। सकेसम्म बढी वक्ताहरूबाट रेकर्ड गर्नु उपयुक्त हुन्छ किनभने लुप्तप्रायः भाषामा सबै वक्ताहरूको भाषाका सबै पक्षमा उत्तिकै भाषिक क्षमता नहुने सम्भावना बढी हुन्छ। कहिलेकहीं हामीले बढी भाषिक क्षमता भएका वक्तालाई छाडेर कम भाषिक क्षमता भएका वक्ताहरूसँग सामग्री सङ्कलन गरिरहेका पनि हुन सक्छौँ। त्यसै गरी एउटै वक्ताबाट धेरै लामा सत्रहरू रेकर्ड गर्नु भन्दा पनि छोटो धेरै सत्रहरू रेकर्ड गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरणमा भाषिक सामग्रीको सङ्कलन कृत्रिम र नियन्त्रित रूपमा गर्नु पर्ने हुन्छ। प्राकृतिक रूपमा दैनिक जीवनमा भाषाको प्रयोग नहुने हुनाले प्राकृतिक भाषिक घटनाहरूको रेकर्ड गर्ने सम्भावना हुँदैन। रेकर्ड गर्ने बेलामा अनावश्यक हल्ला पनि नियन्त्रण गर्नु पर्ने भएकाले यो धेरै सीमासम्म नियन्त्रित पनि हुन्छ। हामीले बराम अभिलेखीकरणमा लगभग ५० वटा भाषा प्रयोगका विभिन्न क्षेत्रहरू समेटेर ४०० वटा सत्रमा (जम्मा ७५ घण्टा) अडियो/भिडियो सामग्रीको रेकर्ड गर्‍यो जसमध्ये अनावश्यक हल्लाका कारण लगभग ३० घण्टा जति रेकर्डिङ्ग विश्लेषणका लागि उपयुक्त हुन सकेन।

लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरणमा सामग्री सङ्कलन गर्दा आइपर्ने समस्या र सम्भावित समाधानबारे तल चर्चा गरिएको छ।

क. धाराप्रवाह रूपमा भाषा बोल्न सक्ने मातृभाषी वक्ताको अभाव

लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरणमा एउटा ठुलो समस्या भनेको धाराप्रवाह रूपमा भाषा बोल्न सक्ने मातृभाषी वक्ताको अभाव हो। घरपरिवारमा नबोलिने हुनाले लुप्तप्रायः भाषाका वक्ताहरूले आफ्नो भाषा बोल्ने अवसर पाएका हुँदैनन्। गाउँमा भएका थोरै वक्ताहरूको पनि कमै भेटघाट हुने र भाषा नबोल्ने समुदायका सदस्यहरूको अगाडि आफ्नो पुरानो भाषा बोल्न अप्ठ्यारो मान्ने हुनाले पनि उनीहरूले आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने अवसर पाउँदैनन्। हामीले बराम भाषाको अभिलेखीकरण गर्दा वक्ताहरूले यो भाषा धेरै (१०-१५) वर्ष पछि बोल्न पाएको कुरा बताएका थिए। लुप्तप्रायः भाषाका वक्ताहरूले आफू सानो वा वयस्क हुँदा बोलेको सम्झनाका आधारमा मातृभाषा बोल्नु पर्ने हुन्छ। यसले गर्दा वक्तामा भाषिक क्षमताको कमी देखिन्छ तर कति वक्ताहरूमा अभिलेखीकरणका क्रममा निरन्तरको प्रयोगले भाषिक क्षमता पूर्ववत् रूपमा जागृत हुने हुन्छ भने कतिमा हुँदैन पनि। यसरी राम्रो भाषिक क्षमता भएका वक्ताहरूको सङ्ख्या अति कम हुन्छ र तीमध्ये स्वभाव वा शारीरिक अवस्थाको कमजोरीका कारणले कतिसँग सामग्री लिन नसकिने हुन्छ। अधिल्ला दाँत नभएका वक्ताहरूसँग रेकर्ड गरिएका पाठहरू नबुझिने हुन्छन् अझ ध्वनितात्त्विक अध्ययनका लागि उपयुक्त हुँदैनन्। यसरी बराम भाषाको अभिलेखीकरणमा हामीले धेरैजसो पाठहरू जम्मा पाँचजना वक्ताहरूसँग रेकर्ड गरेका थियौं।

हामी सुरुमा बराम गाउँमा पुग्दा कसैले पनि बराम भाषाको प्रयोग गरेको भेटिएन। हामीले केही बराम शब्दहरू सिक्थौं र वक्ताहरूसँग केही बराम शब्द मिसाएको नेपाली बोल्न थाल्यौं। बिस्तारै वक्ताहरू बरामको प्रयोग गर्न उत्साहित हुँदै गए र हामी पनि बराम सिक्दै गयौं। पहिले केही हप्ता हामीले बराम वक्ताहरूलाई एक ठाउँमा भेला भएर बराम भाषामा अन्तर्क्रिया गर्ने वातावरणको सृजना गर्यौं। यसको यति राम्रो परिणाम आयो कि वक्ताहरूमा भाषिक क्षमता जागृत भएर आयो, हामीले पनि केही हदसम्म बराम भाषा सिक्थौं र गाउँमा बराम भाषा बोल्ने एक किसिमको लहर नै आयो।

ख. सामग्री सङ्कलनमा आइपर्ने समस्या

धाराप्रवाह रूपमा भाषा बोल्न सक्ने मातृभाषी वक्ताको अभावले गर्दा सामग्री सङ्कलनको कार्य निकै कठिन हुन्छ। शब्द सङ्कलन गर्ने समयमा भाषाका आफ्ना शब्दहरूभन्दा अरु भाषाका सापटी शब्दहरूको बढी प्रयोग हुने, पाठ सङ्कलन गर्दा पनि त्यही किसिमको समस्या हुने हुन्छ। कुनै पनि वक्ताबाट २-३ मिनेटभन्दा लामो पाठ सङ्कलन गर्न नसकिने हुन्छ। व्याकरणका संरचना सङ्कलन गर्दा त्यस भाषाका भन्दा अन्य भाषाका संरचनाहरूको प्रयोग बढी हुने हुन्छ। बराम भाषामा नेपाली भाषाको अत्यधिक प्रभाव रहेको देखियो। त्यस कारण अभिलेखीकरणको पहिलो चरणमा हामीले पाठ सङ्कलन

र शब्द सङ्कलन गरेनौं। त्यस समयमा हामीले वक्ताहरूलाई बढी भन्दा बढी बराम भाषामा अन्तर्क्रिया गरेर भाषिक क्षमता जागृत गर्ने वातावरण निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ। यस समयमा हामीले यसभन्दा अगाडि प्रकाशित बराम भाषाको शब्दकोश (चालिसे र प्रसाईँ, २००५)^६ लाई पुनरावलोकन गर्ने र समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन गर्ने काम गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका आधारमा बराम भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक रूपरेखा (प्रोफाइल) तयार भयो। पाठ सङ्कलन र व्याकरणात्मक विश्लेषण धेरैपछि मात्र सुरु गर्न सकियो।

पाठ सङ्कलनमा हामीले प्राकृतिक सन्तुलन (प्राकृतिक रूपमा हामीले हरेक दिन कुन विधा कुन अनुपातमा प्रयोग गर्छौं) का आधारमा पाठको विविधतालाई सन्तुलित रूपमा समावेश गर्नु पर्ने हुन्छ। तर लुप्तप्रायः भाषाको प्राकृतिक प्रयोग अति सीमित मात्रामा हुने भएकाले भाषाका धेरैजसो विधाहरूको सङ्कलन प्राकृतिक रूपमा नभएर कृत्रिम तरिकाले गर्नु पर्ने हुन्छ। हामीले लुप्का (२००८)^७ ले सिफारिस गरेका निम्नानुसारका विधिहरूको प्रयोग गरेर पाठ सङ्कलन गर्नुपर्ने हुन्छ।

कथा भन्ने वा वर्णन गर्ने – लुप्तप्रायः भाषामा लोककथाहरू निकै कम मात्रामा पाइन्छन् किनभने बाँकी रहेका वक्ताहरू भाषा बोल्ने अन्तिम पुस्ताका सदस्य हुने भएकाले धेरैजसो लोककथाहरू अधिल्लै पुस्तासँग लोप भइसकेका हुन्छन्। त्यसैमा पनि धेरै वर्षसम्म भाषा बोल्न छाडेका वक्ताहरूले धेरैजसो लोककथाहरू बिर्सिसकेका पनि हुन्छन्। यसै कारणले हामीले बराम समुदायका वास्तविक लोककथाहरू भेट्न सकेनौं। हामीले सङ्कलन गरेका कथा/वर्णनमा खास गरेर केही नेपाली समाजमा प्रचलनमा रहेका साझा लोककथाहरू, व्यक्तिगत घटना वा देखे भोगेका घटनाहरूको वर्णन, यात्रा संस्मरण आदि रहेका छन्। कथाको रेकर्ड गर्दा जहिले पनि एक दुई पटक परीक्षण रेकर्ड गरेर मात्र अन्तिम रेकर्ड गर्नु पर्छ भने हाम्रो सिकाइ छ। विश्लेषणको प्राविधिक कारणले हामीले दुई भन्दा बढी वक्ता सङ्कलन गरेका कथा वा वर्णनहरूको रेकर्ड गरेनौं।

अभिनय वा नक्कल गर्ने – प्राकृतिक रूपमा भाषाको प्रयोग हुन छाडेपछि धेरैजसो भाषिक घटनाहरू (speech events) प्राकृतिक रूपमा रेकर्ड गर्ने सम्भावना नै हुँदैन। यस अवस्थामा हामीले वक्ताहरूलाई निश्चित परिवेश दिएर अभिनय वा नक्कल गर्न लगाई रेकर्ड गर्नु पर्ने हुन्छ। यसरी रेकर्ड गरिएका भाषिक घटनाहरू पूर्ण प्राकृतिक भने हुँदैनन् र यी भाषिक घटनाहरूले कति सीमासम्म भाषाका प्राकृतिक घटनाहरूको प्रतिनिधित्व गर्छन् भन्ने कुरा निश्चित गर्न गाह्रो छ तर प्रयत्न गर्दा यिनीहरूको

६ कृष्णप्रसाद चालिसे र बलराम प्रसाईँ, सन् २००५, बराम भाषाको आधारभूत शब्दकोश, काठमाडौं, भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग तथा आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय उत्थान प्रतिष्ठान

७ फ्रिदरिका लुप्का, २०११, 'डेटा कलेक्सन मेथड्स फर फिल्ड बेस्ड ल्याङ्ग्वेज डकुमेन्टेसन', पिटर के अस्टिन र स्टुअर्ट म्याक्गिल (सम्पा), इन्डेन्जर्ड ल्याङ्ग्वेजेज, लन्डन, रुटलेज

गुणस्तर सुधार्न सकिन्छ। सशक्त भाषाहरूमा पनि व्याकरणका निश्चित संरचनाहरू पत्तो लगाउन यो तरिका प्रयोग गरिन्छ। बराम भाषा अभिलेखीकरणमा हामीले यसको प्रचुर मात्रामा प्रयोग गर्नुपर्छ।

एलिसिटसन (elicitation) – परम्परागत भाषिक अध्ययनको प्रमुख विधि हो यो। पाठसङ्ग्रह विधिको प्रयोग हुन अगाडि यो विधि नै भाषिक अध्ययन र विश्लेषणको एक मात्र विधि थियो। यसमा सम्पर्क भाषामा वक्तालाई निश्चित शब्द, वाक्य वा संरचना दिइन्छ र वक्ताले त्यसलाई आफ्नो भाषामा उल्था गरिदिन्छ। यसैका आधारमा कुनै पनि भाषाका व्याकरणको अध्ययन गरिन्छ। यस विधिले कुनै भाषाको वास्तविक व्याकरणको अध्ययन गर्दा तर सम्पर्क भाषाको व्याकरण वक्तको भाषामा उल्था मात्र गर्छ भनेर पनि आलोचना गरिन्छ। जेसुकै भनेर पनि यस विधिलाई हामीले पूर्ण रूपमा नकार्न सक्ने अवस्था भने देखिन्न किनभने धेरै ठुलो पाठसङ्ग्रहमा नभेटिएका संरचनाहरू पनि यस विधिबाट पत्तो लगाउन सकिने हुन्छ। यो विधि शब्द सङ्कलन, प्रतिमान (paradigm) निर्माण र पाठ सङ्ग्रहमा नभेटिएका केही भाषिक संरचनाहरू पत्ता लगाउन प्रयोग गरियो।

स्टिम्युलीको प्रयोग (use of stimulae) – लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरणमा पाठ सङ्कलन गर्ने प्रयोजनका लागि स्टिम्युलीको प्रयोग एउटा सहयोगी तरिका हो। यसमा कुनै वस्तु वा दृश्य देखाएर त्यसबारे वर्णन गर्न लगाइन्छ। यसरी कुनै कुरा हेरेर त्यसको वर्णन गर्न वा त्यो हेरेर आफूलाई मनमा लागेको कुरा व्यक्त गर्न वक्तालाई सजिलो लाग्छ। कति क्रियाकलापहरूले कतिपय व्याकरणका संरचनाहरूसँग सिधै सम्बन्ध राख्ने हुन्छन्। यसले गर्दा यो तरिका व्याकरणका कतिपय संरचनाहरू पत्ता लगाउन निकै उपयोगी हुन्छ। हामीले तस्विर देखाएर ‘यो हो?’ अथवा ‘यो छ?’ भनेर सोध्दै कारक र विभक्ति तथा कार्य क्रिया (action verb) आदिको अध्ययन सहज तरिकाले गर्न सक्छौं। नेपाली परिवेशका वृत्तचित्रका क्लिपहरू देखाएर ‘यसमा के के देख्नु भयो?’ भनेर सोध्दा सहज तरिकाले त्यसको वर्णन गरेको पाइयो। यस क्रममा सामान्य अवस्थामा व्यक्त नहुने कतिपय भावावेशयुक्त अभिव्यक्तिहरू पनि व्यक्त गरेको पाइयो। सामाजिक परिवेशमा प्रयोग हुने विभिन्न वस्तुको फोटो देखाएर ‘यी वस्तुहरू कसरी तयार गरिन्छन्?’ भनेर सोध्दा प्रक्रियाको वर्णन निकै सहज र प्राकृतिक भयो।

३.१.३ सामग्रीको विश्लेषण

सामग्री विश्लेषणको काम सामग्रीको सम्पादन र व्यवस्थापनबाट सुरु हुन्छ। भाषिक अभिलेखीकरणमा सामग्रीको सम्पादन अति सीमित हुन्छ किनभने सम्पादन गर्दा कुनै पनि भाषिक सूचनाहरू लोप हुनु हुँदैन। सामग्रीको व्यवस्थापन गर्न कुनै मानक सामग्री व्यवस्थापन पद्धतिको अनुसरण गर्दा उपयुक्त हुन्छ। बराम अभिलेखीकरणमा हामीले आधारभूत रूपमा डोबेस (DOBES) पद्धतिको अनुसरण गरी सूचीकरण, वर्णनात्मक, संरचनात्मक, प्राविधिक र प्रशासनिक मेटाडेटाको निर्माण गरेका थियौं। सामग्री व्यवस्थापन

गर्न हामीले आइएमडिआई मेटाडाटा भन्ने सफ्टवेयरको प्रयोग गर्छौं।

पाठ विश्लेषण – पाठ विश्लेषणको काम ध्वनितात्त्विक लिप्यङ्कन र अनुवादबाट सुरु हुन्छ जुन भाषिक अध्ययनको पट्ट्यारलागदो र बढी समय लिने काम हो। त्यसमा पनि अझ रेकर्ड गरिएको सत्र लामो छ भने यो अति नै दिग्दारलागदो हुन्छ। कति अवस्थामा वक्ताले भनेको कुरा बुझिँदैन भिन्न भिन्नै वक्ताहरूले भिन्न भिन्नै सुन्छन्। कहिलेकाहीं त यस्तो अवस्था पनि आइपर्ने हुन्छ कि वक्ता स्वयमूले आफूले भनेको कुरा बुझ्दैन। यस्तो समस्या भएका पाठहरूको लिप्यङ्कन र अनुवाद गर्न निकै कठिन हुन्छ। धेरै पाठहरूमा सुसङ्गतता (coherence) हुँदैन र कति पाठहरूमा वाक्य नभएर वाक्यांश मात्र हुन्छन्। यस्ता समस्याहरू केही हदसम्म व्यक्ति विशेषका पनि हुन्छन्। यदि एनोटेटर (annotator) लाई त्यस पाठको विषयवस्तु र सन्दर्भ थाहा छैन भने गलत एनोटेसन (annotation) र अनुवाद हुने हुन्छ। त्यस कारण कुनै पाठकको एनोटेसन (annotation) र अनुवाद गर्न अघि एनोटेटर (annotator) ले त्यो पाठ सुरुदेखि अन्त्यसम्म आफूले सुनेर र वक्तालाई सुनाएर त्यसको विषयवस्तुबारे जानकारी लिनु उपयुक्त हुन्छ। हामीले पाँच तहको एनोटेसन (annotation) आइ पी ए (IPA) लिप्यङ्कन, देवनागरी लिप्यङ्कन, अङ्ग्रेजी अनुवाद, नेपाली अनुवाद र एथ्नोग्राफिक टिपोट (ethnographic note) एलान (ELAN) सफ्टवेयरको प्रयोग गरेर गर्छौं र रूप विभाजन (morpheme break) र ग्लोसिङ (glossing) गर्नका लागि टुलबक्स (Toolbox) सफ्टवेयरको प्रयोग गर्छौं। कहिलेकाहीं यी दुई सफ्टवेयरमा फाइल साटासाट गर्दा समस्या पनि आउने हुन्छ। यदि एकभन्दा बढी एनोटेटर (annotator) ले एनोटेट (annotate) गर्ने हो भने सबै कुरामा एकरूपता हुनु अति आवश्यक हुन्छ।

व्याकरणात्मक विश्लेषण – अन्य भाषाको अत्यधिक प्रभावले गर्दा लुप्तप्रायः भाषाहरूको ध्वन्यात्मक विश्लेषण गर्न समस्या हुन सक्छ। भाषाका आफ्ना वर्णहरू तथा खण्डेतर वर्ण जस्तै तान, लम्बाइ आदि लोप भएका वा परिवर्तन भएका हुन सक्छन् जसका कारणले भाषाका वर्णहरू हुनुपर्ने भन्दा कम वा बढी हुने सम्भावना रहन्छ। जस्तो घोष महाप्राण वर्ण (घ, झ, ढ, ध, भ) र वत्स्य वर्ण (ट, ठ, ड, ढ) बराम भाषाका केही सीमित शब्दमा मात्र पाइन्छन् तर नेपालीबाट सापटी लिएका शब्दमा प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन्। बराममा यी वर्णहरूलाई व्यतिरेकी देखाउन लघुतम युग्मको अभाव छ। यसरी हेर्दा यी वर्णहरू बराम भाषाका वर्ण मान्ने कि नमान्ने भन्ने समस्या हुन्छ। त्यसै गरी बराममा /अ/ र/ आ/ को पनि यस्तै समस्या छ। यस्ता समस्या व्याकरणात्मक विश्लेषणका क्रममा पनि प्रशस्त आउँछन्। आफ्नो भाषामा छुट्टै संरचना हुँदा हुँदै पनि वक्ताहरूले नेपाली भाषाका संरचनाको बढी प्रयोग गरेका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइए। यसरी व्याकरणात्मक विश्लेषणका क्रममा त्यस भाषाका केही विशिष्ट संरचनाहरू छुट्टै निकै ठुलो सम्भावना हुने देखिन्छ। कति संरचनाहरू हराइसकेका पनि हुन सक्छन्, जस्तै- बराममा हामीले भेट्टाएका भन्दा केही थप संरचनाहरू छन् भन्ने कुराको त पत्ता लाग्यो तर ती

संरचनाहरूको पत्तो लगाउन सकिएन। पाठसङ्ग्रहको निर्माण गरी त्यसका आधारमा व्याकरणात्मक विश्लेषण गर्नु सबैभन्दा उत्तम तरिका हो। तर कतिपय संरचनाहरू यति कम प्रयोगमा आउने हुन्छन् कि सम्पूर्ण पाठ सङ्ग्रहमा तिनीहरू एक दुईपटक मात्र प्रयोग भएको देखिन्छ वा कहिलेकाहीं सम्पूर्ण पाठ सङ्ग्रहमा प्रयोग नै नभएका पनि हुन सक्छन्। त्यस कारण व्याकरणात्मक विश्लेषणमा अन्य वैकल्पिक विधिहरूको पनि प्रयोग गर्नु पर्छ।

३.२ आर्थिक चुनौतीहरू

सामान्यतया नेपालका सन्दर्भमा हेर्ने हो भने अल्पसङ्ख्यक भाषा बोल्ने समुदायहरूको आर्थिक स्थिति कमजोर भएको देखिन्छ। मानिसका आवश्यकताहरू धेरै हुन्छन् र ती आवश्यकताहरूलाई उनीहरूले आफ्नो स्रोत र साधनका आधारमा पहिलो, दोस्रो, तेस्रो गरी वर्गीकरण गरेका हुन्छन्। आर्थिक रूपमा विपन्न समुदायमा भाषा कहिल्यै पनि पहिलो वा दोस्रो आवश्यकतामा पर्दैन। उनीहरूको पहिलो आवश्यकता भनेको आर्थिक उपार्जन हो र जबसम्म उनीहरूले आफूलाई आर्थिक रूपमा सुरक्षित ठान्दैनन्, उनीहरूको ध्यान अन्यत्र जान गाह्रै पर्छ। उनीहरू स्पष्ट रूपमा भन्छन् कि 'पैसा नभए खान नपाएर मरिन्छ तर आफ्नो भाषा नबोलेर कहिल्यै मरिन्न। सञ्चारका लागि जुनसुकै भाषा बोले पनि भै हाल्यो नि' बरू चलन चल्तीको भाषा बोल्यो भने ठुलो समुदायसँग सम्पर्क हुन्छ, शिक्षा, रोजगारी आदिमा बढी पहुँच हुन्छ भनेर पनि उनीहरूले आफ्नो भाषाको बेवास्ता गर्ने गर्छन्। उनीहरूलाई आर्थिक लाभ नभइकन भाषाका वक्ता र समुदायलाई भाषिक अभिलेखीकरणमा सहभागी गराउनु हुँदैन किनभने कसैको समय लिएपछि त्यसका लागि कुनै न कुनै रूपमा उनीहरूले लाभ प्राप्त गर्नु पर्छ। सामान्यतया त्यो लाभ भनेको आर्थिक लाभ नै हो।

भाषिक अभिलेखीकरणमा प्रयोग हुने उपकरणहरू राम्रो गुणस्तरका हुनुपर्ने भएकाले बढी महङ्गा हुन्छन्। साथै यस प्रयोजनका लागि घर छाडेर टाढा टाढा क्षेत्रकार्यमा जानु पर्ने हुन्छ जुन निकै खर्चिलो हुन्छ। भाषिक अभिलेखीकरणको काम सामान्यतः अनुसन्धानकर्ताको पूर्णकालीन काम हुँदैन। यसका लागि उसले आफ्नो नियमित काम, समय र पैसाको व्यवस्थापन गर्नु पर्ने हुन्छ। आफ्नो आर्थिक लगानीमा अनुसन्धानको काम गर्न पनि गाह्रो छ र सजिलो गरी त्यसका लागि कुनै निकायबाट आर्थिक सहयोग वा अनुदान प्राप्त गर्न पनि सजिलो छैन।

३.३ भौगोलिक चुनौतीहरू

धेरैजसो अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायहरूको बसोबास भौगोलिक वा वातावरणीय रूपले विकट

स्थानमा रहेको हुन्छ। सुगम स्थानमा अन्य भाषिक समुदायको सम्पर्कका कारणले अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू छिट्टै लोप हुने हुन्छन्। ती विकट ठाउँसम्म पुग्नका लागि यातायातको सुविधा हुँदैन र पैदल यात्रा हामी लायै हुन्छ। नेपालका हिमालय क्षेत्रमा रहेका कतिपय लोपोन्मुख भाषाहरूको यसै कारण अभिलेखीकरण हुन सकेको छैन। यी ठाउँहरू गम्यताको हिसाबले मात्र नभएर अन्य कारणले पनि चुनौतीपूर्ण हुन्छन्। उच्च पहाडमा लेक लाग्ने, चिसो लाग्ने, वनस्पतिहरूको विष लाग्ने हुन्छ जुन बाहिरबाट जाने मानिसका लागि ज्यानै जान सक्ने गरी हानीकारक हुन्छन्। यस्तो अवस्थामा हामीले वक्ता र अनुसन्धानकर्ता दुबै पक्षलाई सहज हुने गरी केही दिन वा महिनाको बसाइको व्यवस्था गरेर सामग्री सङ्कलन र विश्लेषणको काम गर्न सकिन्छ।

४. निष्कर्ष

विश्वव्यापीकरणका कारणले भाषाहरू अल्पसङ्ख्यक हुँदै जाने र तिनीहरू लोप हुँदै जाने क्रम वर्तमान विश्वमा अति तीव्र रूपमा चलिरहेको छ र यस क्रमले निरन्तरता पाएमा अर्को शताब्दीको सुरुसम्म प्रायः सबै अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू लोप भइसक्ने छन् र हाल विश्वमा रहेका मध्ये लगभग १०% भाषाहरूको मात्र अस्तित्व कायम रहने अनुमान गरिएको छ। भाषाहरू ऐतिहासिक बिरासत, ज्ञानका भण्डार र पहिचानका संवाहक हुन् तसर्थ यिनीहरूको संरक्षण हाम्रा लागि निकै महत्वपूर्ण छ।

भाषिक अभिलेखीकरण भाषिक सबलीकरणका लागि पहिलो कदम हो जसले भाषाको अध्ययन र सबलीकरणका लागि आधार तयार गर्दछ। प्राकृतिक रूपमा प्रयोग नहुने हुनाले लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरण तुलनात्मक रूपमा बढी नै चुनौतीपूर्ण हुन्छ। प्राकृतिक रूपमा प्रयोग नहुने हुनाले यस्ता भाषामा वक्ताहरूको अभाव रहन्छ र उपलब्ध वक्ताहरूमा पनि भाषिक क्षमताको अभाव रहन्छ जसले गर्दा भाषिक अभिलेखीकरणमा आवश्यक पाठ सङ्कलन र भाषिक तथ्यहरू सङ्कलन गर्न समस्या हुन्छ। त्यसै गरी भाषा प्रयोगका केही सीमित क्षेत्रमा मात्र प्रयोग हुने हुनाले भाषिक अभिलेखीकरणको सिद्धान्त बमोजिम पाठसङ्ग्रहलाई प्राकृतिक रूपमा समानुपातिक र सन्तुलित बनाउन सकिँदैन। यस अवस्थामा हामीले कृत्रिम रूपमा परिवेशको सृजना गरी अभिनयका माध्यमबाट पनि प्राकृतिक रूपमा प्रयोग नहुने भाषाप्रयोगका विभिन्न क्षेत्रमा पाठ सङ्कलन गर्न सक्छौं। त्यसै गरी विभिन्न सामग्रीको प्रयोग गरी विशिष्ट परिवेशको सृजना गरेर त्यस परिवेशमा प्रयोग हुने भाषाका रूपहरूको सङ्कलन गर्न पनि सकिन्छ। यसरी हेर्दा लुप्तप्रायः भाषाको अभिलेखीकरण गर्ने अनुसन्धानकर्तामा केही थप विशेष ज्ञान र सिपको आवश्यकता पर्छ। यस्ता भाषाहरूमा भाषाका मौलिक शब्द र संरचनाहरू लोप भइसकेका हुन्छन्। यस अवस्थामा अनुसन्धानकर्ताले लोप भइसकेका मौलिक शब्द र संरचनाहरूको खोजी गर्न सक्नु पर्छ यसका लागि अनुसन्धानकर्तामा थप संयम, सैद्धान्तिक ज्ञान र त्यस भाषासँग आनुवंशिक

रूपमा नजिक भएका र सम्पर्कमा रहेका भाषाहरूका बारेमा पनि राम्रो ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ।

भाषिक अभिलेखीकरण आफैमा प्राविधिक काम भएको हुनाले आवश्यक प्राविधिक ज्ञान अनिवार्य छ जसका लागि यस सम्बन्धी तालिमको आवश्यकता पर्छ। हरेक परिवेश आफैमा विशिष्ट हुने हुनाले विशिष्ट परिवेशमा काम गर्न सक्ने र निर्णय लिन सक्ने क्षमताको आवश्यकता हुन्छ।

प्रायशः अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायहरू आर्थिक रूपले विपन्न पाइन्छन्, त्यस कारण जीविकोपार्जन उनीहरूको प्रमुख चुनौती रहेको हुन्छ। यस अवस्थामा अनुसन्धानकर्ताले उनीहरूलाई आर्थिक टेवा दिन सकेमा भाषिक अभिलेखीकरणको काम सरल र प्रभावकारी हुनसक्छ तर हाम्रो समाजमा प्राज्ञिक काममा सङ्लग्न व्यक्तिहरू समुदायलाई आर्थिक टेवा दिन सक्ने गरी आर्थिक रूपमा सम्पन्न भएको पाइँदैन। जीविकोपार्जन नै प्रमुख चुनौती भएको समुदायमा उनीहरूको आफ्नो भाषाको महत्त्व बुझाउन पनि कठिन छ किनभने बृहत सञ्चारका भाषामा दक्षता हासिल गरेमा विभिन्न रूपले शैक्षिक, आर्थिक, सामाजिक, आदि अवसरहरू प्राप्त हुने भएकाले उनीहरूको आकर्षण ती भाषाहरूप्रति नै बढी हुन्छ। यस परिवेशमा भाषिक सशक्तीकरण र आर्थिक उपार्जनलाई जोड्न सकेमा भाषाहरूको संरक्षण निकै प्रभावकारी हुने थियो तर यस किसिमको भाषिक सशक्तीकरणको उपयुक्त नमुना तयार भएको पाइँदैन।

यसै गरी अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायहरू प्रायः गरेर भौगोलिक रूपले विकट र कठिन हावापानी भएको क्षेत्रमा बसोबास गरेको पाइन्छ। ती ठाउँहरूमा यातायात, विद्युत, सञ्चार जस्ता सुविधाको पनि अभाव हुने भएकाले भाषिक अभिलेखीकरणको काम थप चुनौतीपूर्ण हुन्छ।

•